

JULIAN SANTA KRUZ

Gerrako ibilerak

Gerra sasoia (Aurelio Arteta, 1937).

JULIAN SANTA KRUZ (1914 - 2011)

Julian Santa Cruz Alzaga Iurretako Santa Apolonia auzoko Arandiabarrenengoa (*Barrenengo*) baserrian jaio zen 1914ko martxoaren 11n. Aita, Manuel, bertako baserrikoa eta Iurretan EAJko alkatea izanikoa; ama, Maria, Goiuria auzoko Uriguen (*Uribene*) baserrikoa.

EAJko Mungia batailoiairen Antso Estegiz konpainiarekin hainbat frontetan borrokatu ondoren (Artxanda, Otxandio, Saibi, Sollube...), Santoñan harrapatu zuten eta kontzentrazio-esparru batetik bestera eraman zuten (Miranda, Zaragoza, Sevilla...). Andaluzian, adibidez, bortxazko lanak egin behar izan zituen: trintxerak frentean, Malagako aireportua, eta abar. Gazteagoa zen bere anaia Sabin ere, *Kirikiño* batailoikoa, errefuxiatuak-eta garraiatzen ibili zen gerra garaian.

Oromiñoko Genoveva Bilbao Gorosperekin ezkondu, seme-alaba bi izan zituzten: Maria Luisa eta Javier.

1936ko Altxamendu frankistaren ondorioz Julianek bizi izandakoak jaso zituen Alberto Errazti Igartuak *Iurreta Elizateko euskara eta toponimia* liburuan (1994), haren berbak *Ahotsak* webgunean entzun daitezke.

GERRAKO IBILERAK

1936ko Altxamendu Faxista

Gure gazte denporan, gu gerran denpora gehidxena ta... Lelengo, soldau juen artien basuen biherrien, apeak eitten. Ondarruan-da, Elgetan-da, leku askotan, Asturiaserako apeak eitten, minetarako. Gure aitte defuntuek erosten zittun, da gero barkuen bieldu Ondarruatik.

Ta gero gerriek urten da kittu! Frentetik gora, prisionero be, hiru urtien etxera etorri barik. Frentien, lelengo hemen danien, batalloie formau zanién, *Batallón Mungia*. Ta hortik juen giñen lelengo zerera: Villarrealera. Hantxe eiñ egotaldi bat. Gero handik Lekeittidxora, Lekeittidxoko frentera. Gero handik Sollubera be bai, Artxandara be bai, Bixkargire be bai, kristo guztidxetara. Ta gero handik prisionero, zerak harrapau gindduzen gu Santoñan, italianuek. Han egon giñen hemenguek asko, Durangokuek: Larrinaga ta... asko, asko. Idxorretatik be bai: Toledotxu ta... Aldekoa –hil zan bera–, Demetrio... ta asko.

Prisionero jausi giñen Santoñan. Ba, handik Mirandara, kanpokonzentraziñora. Mirandatik Zaragozara, gero handik barriro Mirandara, ta gero handik Sevillara. Gero handik trintxerak eitten Kordobara, Francontzako, ta Kordobatik juen giñen Granadara, gero Granadatik Malagara. Malagan ein gañuzen hamaika hillebete kanpodeabiaziñua eitten, hamaika hillebete justuen, ta gero handik barriro etorri giñen Kordobara, hango trintxeragiñen, eskoltiaz.

Jaietatik gerrara

Karmen hurrengo domekie zan, Zorrontzako jaidxek, *diesiochodejulio* urte'abena gerriek, ta jentiek Karmenien, ba, ondiño iñok ez ekidxen ezer ta erromeridxen. Jentie beteta Zorrontza eta, halango baten, autobusek:

—¡*Viva la República!* ¡*Viva el Comunismo!*—ta eztatik zer, ta autobusek juen...

—Aibalaostia! Ze paset'ok hemen!

Ensegida zabaldu zan:

—Aibadios! Gerriek urten dxok!

Jentie tranbien barruen, bueno, ez euen zerik... tranbia zaharrak. Bete ziren tranbia zaharrak, bakotxa ahal dan moduen desaparezidu zan Zorrontzatik.

Ta handik egun bi baño ariñau, abixue niri kuartelera presentetako, soldadu, orduntxe jeusi nitzen ni, tte, kuartelera Bilbora. Handik soldadu zerera: Irunera. Gero, *Batallón Mungia* bertako jentiaz formau zan, ta nobera'pe gurau juetie ezeunekin da... *Batallón Mungia*. Nazionalisten batalloiek formau zien da, permisue eskatu nabén militarretatik da baietz, etorteko. *Batallón Mungia*, *Compañía Santxo Este-*

giz, otxandidxarrak da Elorridxo, ta honakoxe jentia, Txorieriti'pe asko. Idxorreta aldien be asko, Zamalloatarra'pe bai, gehidxenak hildde dauz baia: Toledotxu, Iza be bai, Idxorretatik asko, asko baia. Agorria, bizi da oniño, gaixorik-edo, Galartza ta, bueno, asko-asko.

Gudu-zelaian

Batallak itzelak, ostia! Elgetan be bai, Elgetan be gogorra egon zan. Handidxena -handidxena egon zan Solluben segurutik, ni ego'nitzen lekuen, Solluben. Ta handik Artxandara. Josantonio Agirre etorri dxakun felizietan, baia ez euen abioirik ez ezer, ta guk eziñ ezer eiñ fusillekin bakarrik. Errekie pasau han lantxetan, zubidxe bota abiezan Bilbon, ta lantxetan pasau biher Deustutik Zorrozara...

Hiru urte e! Ariñ esaten da *treintaiseisien* urten etxien, ta *treintainuevien* etxera. Ta gero, soldadu, *treintaicincoko* kinttie ni ta... justo-justo harrapau gerriek, justo-justo gerriek, zorridxe ta diabrue, bah!

Hegazkinen aurka ezin

Sarritten eurek ataketa'abien, ze eurek eukien abiasíñue, ta artilleridxe, ta kris-to guztidxe, guk ez gendun... zer bat, artilleria zahar bat, ta ametralladora txiki batzuk, ezebez, hárenakiñ ikusitte ezebez. Hárek abioi zahar baltzak... Joder, dedio! Ardidxe ta txakurre'pe susteute egoten ziren hárek sentietan zittuenien, txakurre'pe ahausike. Bota ta geuk ikusten gañuzan, hantxe hutsien ikusten da piezie... Joder, *La Virgen!* Gu desietan egoten giñen denpora txarra, euridxe edo lañoa, egoteko. Argitte'ziren, igual, e, hirunan-hirunan hogetaka abioiek broom broom broom! Hasten ziren soltetan da... *Mecauenlaputa!* Gero beste txikidxe atzien ametralladoraz.

Ta hárek abioiek etorte'zirenien... Laostia! Hárek abioi baltzak, bonbaz kargaute, Gernika bonbardeau abenien. Astelehen baten bonbardeau abien, ta gu martitze goxien erretiradie handik, han eriduek ondiño errekan. Jeneralien, abioiek Naparroatik etorte'ziren, Naparroako kanpodeabiasíñotik hortik argitte'ziren. Sirenie jote'abien herridxetan sentieta'abenien, e, jentie erretiretan-da, ahal dan lekuen, baia nun? Hárentzako ez euen zerik, jo ta haustu eitte'abien dana-ta. Buff! Da gero kazak, txikidxe, ametralladoraz lurre jotén bajatzen ziren... Dios! Frentien-ta hárek bajatu! Gu'perriz, e, blindaute euzela-ta billurtute tirtet'ixet'geñun fusillaz.

Ta gero, Malagan prisionero ego'nitzenien, e, kanpodeabiasíñue birriten ein geñun guk, kanpodeabiasíñue eitten, han ikusten geñuzan. *¡Cauen sandiós!* Hónek blindaute euzela, hónek! Sarritten billurraz, e, etzunda parau ta noz tirtetuko'tsu ametralladoraz-ta... Seridxuek ziren hárek! Seridxuek!

Otxandio aldeko frontea

Bilbon, e, zeretik: Lekeittidxoko frentetik abixau'skuen batalloie Bilbora etorteko, Serantesera-edo etorri giñen. Zaratie... Laostia! Ofensibie hasi ete dan zerien, Villarrealen. Halango baten goxaldien llamadie, kornetie, autobusek kuartelera. Sartu giñen kuartelien autobusetan da Gallon, e, Otxandidxorantza:

—Adios! Badxatok oiñ ostidxe!

Allegau giñen Otxandidxora. Otxandidxo bonbardeauta aurreko egunetan, argiri'pez, dana suten. Otxandidxon be asko Oletakuak-eta, ta Otxandidxoko zaharrak-eta kalien, ba, billurtute urtenda kalera, etxien eziñ egonda:

—Nora zuezie-ta?

—Ba, hona zerera: Oletatik Jarindo-edo hamengo mendidxetara, ba, hara.

—Eztakixue asko nora zuezan! Atzo apurtu abazan bazterrak, guztidxe.

—Ofensiba hasi'ok eta... *Cauensandios!*

Oletako kuartelien ein geñuzen ordu bi-edo, Oletako plazan, ordu bi-edo komandantiaz instruziñuek hartzen. Oletakuek-ta formaute, oletarra'pe bai, geugaz han, frentekuek. Ba bueno, bidien, nok dakixen zerera: Jarindora, Pagotxikira-edo, Aramaidxo ganera. Otxandidxarrak, Oletarra'pe, hárek aurretik da gu atzetik *fila indian*, hemen hasitte Idxorretarako filie, batalloia, illarie.

—Ostia! Zer ikusi bi'ot ontxe?

Juen giñen da beste ariñaukuak kamilletan erretireu barik... *Cauenlaputa!* Hárek ikusi geñuzenien, *Dios!* Orduen zarata hasi zan, komandantia hasi zan pistoliaz:

—Bueno, hartu bestietara, Primera konpañia, hona bestera...

Hasi zan latigue euren aldetik. Joten dau kañonazuak azpidxen lelengo txis-tularia zan Uria esate'otsien bat, joten dau ta jota parau ganera... *Ostia!* Zabaldu giñen ahal dan lekuetara, harri guztidxetara, arbol ostietan kristo moduen. Hango tiroteue, hango kañonazue, ostidxe!

Halango baten erretiradie agindu abien Oletara. Oletatik barriro Urkiolamendire, desplegau giñen da hor be eziñ aguantau. Nok aguantau haren armamentuaz ta artilleriaz! Hortik Urkiolaraño.

Urkiolan ein geñuzen egun batzuk ta handik hartu abien Saibi. Saibin egon ziren gero konbate gogorrak. Ohhhhh! Han galdu zan asko, ta ha be denporaz hartu abien, ta gero Bilbora.

Gero barriro batalloien hainbeste baja ta eriduek-eta barriro batalloia organizaute barriro frentera zerera: Lekeittidxora. Orduen be gure abien Francon zerak sartu Trabakutik Oiztik Iruzubietara, ta gu lau batalloi giñen kosten, ta hórrek aurria harrapau ezkerro, hau zarratu ezkerro, gu prisionero jausten giñen han, barruen. Ta hórrek sartu ziren handik Oiztik Trabakure, ta gu Gernika bonbardeau ta

justo-justo astelehen baten bonbardeau, ta martitzenien pasau giñen Gernikatik ta errekan ondiño jentie hildde, ta sue... Ta handixik zerera: Mundakara. Justo-justo librau giñen hiru batalloi harrapau barik kostan prisionero.

Sollubeko sarraskia

Gurekin italianuek ondo portau ziren, e, ze italianuek esate'abien eure'pe obligaute ekarritta egon zirela Españara lutxetan, Francoana etorri zirela Italian obligaurikuek. Ta Santoñan jausi giñenien, hemengo ejerzituen gehidxenak euzen, batalloi guztidzek hantxe prisionero jausi giñen, Santoñan-ta hantxe, ta eurei emote'otziezan arrantxuek, nik neuk enaben harrapau, baña igual prisioneroei emate'otsien eurek. Pena hartute, e!

Italianuei ein geuntsen sarrasiño bat Solluben, ostia!, pena emoteko moduen. Hárek pentsau'ben Sollube galduta euela, iñor eztauela, ta gure batalloie ta sozia-listen batalloi bat egon ziren goidxen, ta formaute etorri ziren hárek, zeretik, ba, Bermeotik, Bermeotik Sollubera kamiño betien, kamiñuen. *Fuego!* agintzen dabe gure aldetik, goidxen, goiko ganien... Ostia, háren ariñeketie barriro beherantza! Hango, hango... Hantxe harrapau gontsen materidxaletan be, gero Bilbon egon ziren eskaparatien han harrapauriko fusillek eta kristo guztidzek. Joder! Hárek sartu ziren gora ta gero goidxen, atzenien, ametralladora txikidzek eta fusilleridxe. Baña gero, ordubete baño ariñau, e, etorri zan bueltie, itxasotik hasi ziren barkuek, Francon barkuek... *Mecauenlaputa!* Hantxe ibilli giñen, jo besuen-da, *rompedorak* botate'abiezan, berrogeta hamar kantinen moduko zerak eskopetak behin goidxen -ta. Dios! Zabaldue eitte'abiezan ta laster harrapau dxuan barrure Sollube dana, ta erre eiñ abien Sollube, bai bonbakiñ, ta bai itxasotik... Joder! Joder!

Txoletak etsai

Lekeittidxoko frentien suerteu zan. Nik itzela ein'notsen baten bateri, ze han gabetan *escuchan* egon biher izate'ban batek. Frentie badau hor mendidxen, jeneraletik mendidxen izaten diez, han barrankuen iñor bez. Ta han, barrenien, egote'zan *escucha* bat gabien, ezer sentietan b'ozu kontrariorik. Ta orduen arranakiñ atake-ta'abien leku askotan, ardidzek diren moduen. Ta klaro! Botata txoletak, ba, zerak, potiek-eta botata trintxeratik aurrera. Ta neu hantxe, ni ta beste bat, *escuchan*, ta:

—Tikilin, takalan!

Klaro! Euridxe izen zan gogor:

—*Cauenlaputa!* Badxatozak ontxe ardidzek arranakiñ!

—Tikin tan, tinkin tan!

—Laostia!

Emoten dotseu parte goikueri, badatozela ariñeketan. Hasten dire goikuen ametralladora txikidxok ta fusillok. Ta gero, esan potiek zirela. Klaro! Euridxe jote'abenien gogor, hárek txoletak zatatie etarate'abien, ardidxen arranen moduen.

Ez zarie fidxetan, ademas, gabien han egotie... Gero, ba, sasoi ona-ta, sekula gripe ba'pez, oiñ beti katarrue ta kristue. Bermeon kakatza artien sartute, egon be gabien hantxe, egon biher háixekiñ.

Zallan ortozik ihes eginda

Zallan be erretiradie ein'naban nik kristolakue. Kontu atara! Hanka batian zapatia eta bestian ortozik jueteko bidien ta anaidxe topau justo-justuen orduantxe. Zallan erretiradien kakatza itzela goittibehera sartzan dana, euridxe ta barranko bat, sartu hantxe hankak-eta. Kontu atara! Zapata atarateko astiri'pez atzetik tiroteue ta atara hankie ortozik eta anaidxe kamiñuen, e:

—Zer dabik? Nora hue, ta?

—Ahal dan lekure, aitte-ta zerien dxeuzek, hemen, Karrantzan, ta haraxe -edo.

—Etorri hai neugaz! Etorri hai!

Sartu beragaz ta juen giñen, baia luze eziñ egon batalloitik urrun da barriro jantzi zapata zaharren batzuk eta barriro frentera.

Euskal Herritik kanpoko bizipenak

Reinosaraño juen giñen gu gero, Reinosaraño juen ziren gure konpainien hondarrak e! Batzuk geldittu bidien, beste batzuk eridu, beste batzuk zera... ta Reinosaraño. Kontu atara, aber, noraño juen giñen! Hantxe bai, pentsau naben garbittu biher nabiela santaderinoek eta asturianuek. Asistente ego'nitzen kapitanez atzenien, ba, herri baten sartzan Reinosatik:

—*¡Alto, alto!* —edurre zan, *Picos de European*-da, edurre.

Honakoxe trintxerak, barriz, kamiño beteko trintxera zaharrak eindde. *Cauensandios!* Han be hasi zan ofensibie, zatatie, gabien, egon giñen herridxen, ze ofensibie hasi zan Palenziatik. Bueno, juntau giñen egune zabaltzen hasi orduko, ipiñi geñuzan han trintxera zahar handidxe, sartu trintxeran ta ikusi be ez zan eitten aurrekorik. Hasi zan ofensibie barruen gauzela handik, Palenziatik, ta kapittanak esa'usten:

—*¡Vete...* —bueno, euskalduna zan baña— *¡Vete a los semilleros y diles que levanten inmediatamente, aquí veo yo la cosa fea!*

Dana arbolia horko mendidxetatik, gerrie... harrapetan nabe asturianuek:

—*¡Ande vas!*

—*¡A por munisión!*

—*¿Qué munisión ni ostia? ¿De dónde eres tú?*

—*Yo de Viscaya.*

—*¡Me cauen Dios! ¡Me cauen la ostia! Habéis perdido Bilbao vosotros. ¡Fascistas!*
—hartzen nabe.

—*¡Venga con nosotros!*

Ontxe garbittuko nabe.

—*¡Fascistas!*

Eurek, barriz, aiñeketan, zeozer ikusi orduko tiro bat, aiñeketan.

—*Vosotros habeis perdido Bilbao ¡Fascistas!*

Hartzen nabe hantxe erdidxen. Aibalaostia! Oin nora jo bi'dxuat nik hemen! Eurekiñ kamiñorik kamiño. Harrapeta'abiezan ganauek eta kristo guztidxek erueten abiezan, barriz, euren parajera, Asturiasera edo Santander aldera. Ez ete dxuat nik euskeldunik hemen? Kamiñuen dozena bat lisiau ta kristue-ta, eske, ni bakarrik han. Ez ete dxuat nik hemen euskeldun batalloirik kamiño eskiñan?

Halandabe, ermita txiki baten onduen, hor, eta retiradie eindde Batalloie zera zan, *Batallón Arana Goiri*, ta hona kamiñotik ta erre kara su eindde... háixek euskeldunek. Salbau naben tipue, badiñotsiet:

—*¡Me cauen la puta, ahí está la compañía!*

—*¿A dónde vas?*

—*¡A la compañía, ahí está!*

Eskerrak háixei, atara kontu... Leku onetik apartau nok, ostien garbittuko niaben.

Militatzeko moduak

Orduen be entxufau asko be egon zan ba. Buf! Hemen «Gora Euskadi» asko kálien; ta gero, gerria etorri zani en, e, intendentzidxetan entxufaute asko... *Ca-suendios!* Ta nobera juen erdi billosik iguel da karlistari tabardua pasetan iguel. Komunistak Solluben be neskakiñ. Enbrakiñ etorri fillarmonikiaz ta frentera, *Viva la Virgen* etorri ziren. Hárek harrapeta'abiena, euren a, da neskakiñ. Gogorrenak hemen geu, PNVkuok, bizkaittarrok, sozialista'pe baeuzan batalloi onak, e... Sozialista'pe batalloi onak euezan.

Malatesta-ta atrakuen ibilli ziren... Durangoko komunista batalloi hórrek, *Batallón Malatesta*. Hórrek *Altos Hornos* dinamitaute euki aben botateko, zerekue, Sestaokue. Gure batalloie juen zan guardidxa eitten. Ostantzien, dinamittie sartu ta aidien botaten dabie.

Etxera bueltan okupatua

Aitte eta ama be bai ebakuau ziren, sartzen etorri ziren Francon ejerzituek ta eruen be bai arafixkue ta hiru behi-edo etxetik, ta beste anaidxe nirie txofer juen zan Kirikiñora, *Batallón Kirikiñon* txofer egon zan. Ta aitte eta ama bakarrik ta hartu kamioien ta erue' abiezan, lelengo zera ei abien: Artxandara, ganau ta arafixku ta kristo guztidxe Artxandara.

Gero, hónek harexetara hasi zirenien, handik martxau ein biher. Hartu handik ta juen ziren zerera: Torrelavegara. Kontuek atara! Torrelavegara kamioien, e! Ia zer dan, etxie abandonaute, Torrelavegara, ta gu be frentien, hau be bakarrik, guk ezkeñun etxerik eta ez kristorik, ta etorri zirenien, etxie okupaute, beste batzuk, karlista batzuk... Idxorretakuak, barriz.

Eurek, koittauk, hantxe sute ezkiñan parau ta kanpoko jentie etxien, ta gu hortik ziher gerran, ta tire! Tiretu ein biher aurrera. Gero martxau abien, aitteri kendu otsiezan euki zittun diru hondarrok, eta piñudidxe inkautau otsen Idxorretako baten aittek...

Ahal dan moduen! Hemen itzelak pasau ziren, itzelak! Denporiaz ahaztu eitten dira ta. Kanpaie joka herri bat hartze' abienien, karlista asko egon zan hemen ta... Herri bat hartze' abienien, Franconak zenbat ordu kanpaie joten... Desastre! Soldau suertau zirenak-eta, *por ejemplo* kanpuen, orduan soldau egon ziren, ba, Zaragozan-edo Burgosen-edo... hemengo jentia asko, soldauk handik, batetik eta bestekaldetik, anaidxak igual, bata-bestiai tiroka. Gerra luzie ixen zan, gero! Ez ogirik... Gero, gerraostien ez euen ogirik, kristoi'pe, Aiuntamentuek euken erraziño solizietan, eta Larrakoetxea kabroi horrek e, gu euskeraz ta:

—*¡Aquí hay que hablar en castellano, eh, que estamos con Franco!*

Kriston amenazue aguantau ein biher.